

Гелінада Грінченко (Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ В ПРАКТИЦІ АРХЕОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Рецензія на збірник [Усна історія: теорія та практика/Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. — Запоріжжя: Тандем-У, 2008. — 100 с.]

«Ми розповідаємо історії, щоб надати сенсу нашим життям. Ми читаємо історії з тієї ж причини»¹. Якщо розвинути цю думку далі, за наданням сенсу власному життю стоїть намагання зазирнути у минуле, порівняти свою історію з історіями інших людей, віднайти те загальне й особливе, що поєднує нас у рамках певної культурної спільноти й водночас збагачує досвід цієї спільноти унікальними й неповторними особливостями кожної окремої долі.

Одним із найцікавіших джерел до пізнання і вивчення світогляду та культури, історії та мови народу були й залишаються усні оповідання, інтерес до яких ще на початку XIX ст. виявляли етнографи й фольклористи, історики й мовознавці, письменники й громадські діячі. Систематичне збирання та видання української «народної документалістики» розпочинається із середини XIX ст.: так, 1847 р. виходять з друку «Украинские народные предания», а у 1856 і 1857 рр. — два томи «Записок о Южной Руси» П. Куліша, в яких були надруковані й усні оповідання та спогади². Поряд із цим інтересом прийшло усвідомлення, що ці спогади є не тільки «зернами культурної історії та народної психології», це насамперед «характеристика живих людей, їх пригод і настроїв, їх світогляду й етики»³. В рамках історичної науки це положення оформилося концептуально вже в XX ст., з появою та розвитком усної історії, яка з самого початку була зорієнтована на вивчення насамперед суб'єктивного досвіду людини, системи значущих для індивіда сенсів і змістів, особистісного осмислення пережитого і відповідальності індивіда за його «місце в історії».

У своєму розвитку усна історія пройшла кілька етапів, під час яких змінювалася й загальна парадигма, й конкретні методи дослідження усних оповідей, набуваючи все більше міждисциплінарного та новаторського характеру⁴. Сформувавшись та інституціоналізувавшись у західних країнах, з початку 1990-х рр. усна історія набула широкої популярності й на пострадянському просторі, в чому відіграли помітну роль міжнародні школи й конференції за участю провідних фахівців цього напрямку. Так, перше знайомство вітчизняних дослідників із суттю та методами «живої історії» відбулося у Львові 1994 р. під час проведення міжнародної конференції «Методологія та методи усної історії — життєві оповіді в соціологічних дослідженнях», в роботі якої взяли участь 64 науковці з 17 країн. У наступні роки в Україні було проведено низку навчально-методичних та наукових зустрічей із питань теорії та методології усної історичних до-

сліджень, що згодом привело до створення Української асоціації усної історії⁵. Крім цього, з середини 1990-х рр. українські науковці почали брати активну участь у багатьох міжнародних усноісторичних дослідних проєктах, а також організувати й здійснювати певну кількість локальних та регіональних проєктів, серед яких одне з найпомітніших місць належить ініціативі Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького щодо проведення польових археографічних експедицій із запису усних розповідей як частини великого проєкту з дослідження історико-культурної пам'яті селян Південної України. Ця робота здійснюється впродовж останніх восьми років, і за цей час члени товариства провели кілька десятків експедицій практично у всіх регіонах Степової України. Певним узагальненням набутого досвіду став опублікований цього року збірник «Усна історія: теорія та практика»⁶, до якого увійшли статті та матеріали з організації та проведення експедицій, методичні рекомендації до видання джерел усної історії, бібліографія тощо.

Першу частину збірника відкриває стаття Надії Швайби «Усна історія як історіографічний дискурс»⁷. На початку статті авторка висловлює слушну думку про те, що усна історія на пострадянських теренах поступово проходить ті самі етапи розвитку та зміни тенденцій усвідомлення особливостей усного джерела, що й західна історіографія, та доходить висновку, що «усна історія сама по собі є специфічним історіографічним дискурсом, нетотожним науковій історіографії»⁸. У статті наголошуються, але, на жаль, не досить впевнено розвиваються тези щодо різниці між існуванням усних історій у царині свого традиційного побутування та в середовищі науки, специфіки запровадження джерела усної історії до наукового історіографічного дискурсу, природи усної історії як явища тощо. Остання теза, на відміну від попередніх, розкривається більш детально. За авторським визначенням, усна історія є синкретичним поєднанням спогадів про минуле та досвіду участі у певних історичних подіях, що були набуті людиною завдяки соціальній комунікації, суб'єктивно наповнилися різними індивідуальними чи колективними значеннями та збагатилися інформацією, «отриманою ззовні».

На наш погляд, розуміння авторкою усної історії, яке, за її словами, було випрацюване через досвід участі не в одній експедиції, поширюється головним чином на «готову», статичну оповідь чи спогад, а також на практику отримання з неї «унікальної інформації», що залишає поза увагою один з найважливіших аспектів усноісторичного наративу. Мова йде про усвідомлення усної історії як акту безпосередньої *діалогової взаємодії* між дослідником та оповідачем, під час якої історик-професіонал, справді, актуалізує й фіксує спогади, але в жодному разі не такі, що, за переконанням Н. Швайби, можуть існувати незалежно від їхньої фіксації учасником наукового проєкту. Усні історії (на відміну від усної традиції) не існують у заздалегідь підготовленому та статичному вигляді у свідомості оповідача: ці історії завжди різні (ще нікому не вдалося записати ідентичні історії від однієї й тієї самої людини); крім того, ці історії створюються *обома* учасниками інтерв'ю й детермінуються соціально-культурними, гендерними, віковими практиками й стереотипами як оповідача, так і інтерв'юера. Тим більше це стосується таких методик опитування, де використовуються складені заздалегідь питальники, за допомогою яких дослідник не тільки «спрямовує» оповідь, а й відіграє свою авторську роль у формуванні

свідчення. Це зауваження не применшує того позитивного факту, що в статті вдало згруповано та позначено основні напрямки, за якими у вітчизняній науці йде не лише опрацювання джерел, але й усвідомлення феномену усної історії в цілому.

Друга стаття першої частини збірника присвячена організації усноісторичного інтерв'ю⁹. Основний наголос у ній робиться саме на тій складовій усної історії, яка залишилася поза увагою Надії Швайби, а саме — на комунікативній взаємодії учасників інтерв'ю. Усвідомлення інтерактивного характеру спілкування спрямувало увагу автора статті на такі важливі моменти у підготовці та проведенні інтерв'ю, як методи й засоби пошуку майбутніх респондентів, особливості встановлення першого контакту зі співрозмовниками, необхідність досягнення позитивного сприйняття дослідників та подолання певного психологічного бар'єра на початкових етапах комунікації, правила ведення бесіди та введення до неї дослідницьких запитань, а також більш широке в теоретичному плані питання «присутності» інтерв'юєра під час інтерв'ю. У вирішенні останньої проблеми, посилаючись на власний досвід, Юрій Іріюглу схиляється до практики «втручання» дослідника у наратив інформанта у вигляді демонстрації певної обізнаності у соціально-побутовій сфері життя села, усього соціокультурного колективу, частиною якого є інформант. Ця активізація групового елемента самосвідомості, на думку автора, у ході реалізації проекту «сприяла підвищенню мнемонічної та вербальної активності респондентів, що намагалися в повному обсязі надати допомогу дослідникові у пізнанні специфічних рис їхнього колективу»¹⁰. Але, як і в попередній статті, не може не звернути на себе увагу поєднання сучасних і водночас дешо «старомодних» поглядів на методику підготовки й проведення усноісторичного дослідження як на таку, що «направлена на забезпечення отримання максимально об'єктивної історичної інформації в процесі інтерв'ювання»¹¹, а також сприйняття інформанта як «носія», «джерела» чи «каналу трансляції» цієї інформації. Такий підхід характерний радше для етапу «розвиненого позитивізму», тієї парадигми, суворі фактографічні межі (й обмеження) якої усна історія вже давно перетнула. Для Ю. Іріюглу суб'єктивність оповідача явно програє його «об'єктивним» знанням та фактам, але ж навіть «жорстка самоцензура», проти якої виступає автор, є не менш цікавою та інтерпретативно насиченою «інформацією» з точки зору аналізу особливостей індивідуального пригадування, ніж детальне перераховування подій та фактів, тож нехтувати нею навряд чи варто.

Конкретному прикладові аналізу усних історій з метою вивчення особливостей процесу пригадування різними поколіннями оповідачів, які «являють собою дві лінгвокультурні спільноти, що володіють різними мовними картинами світу», присвячена стаття Наталі Суревої¹². Для свого дослідження вона обрала транскрипти двох груп респондентів — 1900–1910-х та 1920-х рр. народження, тобто представників генерацій сільського населення Південної України, період формування й соціалізації яких припав на час до й після колективізації, що зумовило певну різницю у розумінні й відтворенні соціальних ролей та практик повсякденного існування. Проведене за методом контент-аналізу порівняння змістовних термінів-понять, що містяться в їхніх оповідах, дозволило авторці зробити висновок про наявність певної лінгвокультурної різниці між двома умовними поколіннями респондентів, а саме: відсутність релігійних понять, русифікацію мови

й наявність активної форми дієслів у текстах респондентів — представників покоління 1920-х рр. Наведений наприкінці статті додаток — «Перелік понять, найбільш/найменш присутніх у транскриптах інтерв'ю двох груп респондентів»¹³ — дозволяє читачеві продовжити список відмінностей та збагатити власне уявлення про культуру мовних кодів зазначених поколінь. З іншого боку, цей додаток стимулює дослідницький інтерес (чи перспективи, як відзначено у назві статті) до аналізу лінгвокультурної різниці й іншими, насамперед якісними методами, серед яких найдоцільнішими здаються наративні, коли, головним чином, вивчається точка зору оповідача, а викладені ним факти розглядаються як продукт власних інтерпретацій інформанта.

Перенесенням дослідницької уваги з усних історій на усну традицію південноукраїнського села XX ст. привертає до себе увагу стаття Юлії Головки¹⁴. Для аналізу дослідження «усної традиції» авторка обрала проблему сприйняття закордоння й іноземців мешканцями зазначеного регіону й сконцентрувала її навколо таких тем, як Друга світова й «холодна» війни, а також меноніти-колоністи (яких радше було б визначити як «групу», а не «тему»). В рамках дослідження тематики Другої світової війни Ю. Головка зосереджується на висвітленні особливостей згадувань мешканцями регіону, що перебували на окупованій території, про німців-окупантів та німців-колоністів, а також про пересічних німців, з якими зіткнулися вивезені на примусові роботи селяни з Південної України. Велику увагу авторка приділяє емоційній складовій цих згадувань, додаючи до свого аналізу певні практичні рекомендації щодо спілкування з респондентами на тему війни. Від дослідження досвіду особистого переживання подій Другої світової війни, набутого респондентами у рамках власної практики спілкування із «іноземцями», авторка переходить до досвіду сприйняття Америки як уособлення закордоння під час «холодної» війни, що був сформований практично тільки засобами масової інформації. Проте і в першому, і в другому випадках авторка, здається, оперує саме усними історіями, а не усною традицією (дуже прикро, але посилань на транскрипти інтерв'ю немає ні в цій, ні в інших статтях збірника, так само як і їх цитованих уривків). На користь використання саме усних історій свідчить те, що авторка узагальнює думки й емоції людей, що безпосередньо пережили події, про які йдеться. Втім, усна традиція є «мовним повідомленням, що являє собою переказ тверджень з минулого, яке перебуває поза межами покоління людей, що живе нині... Щоб вважатися усною традицією, повідомлення має передаватися з вуст у уста щонайменше через одне покоління. Відповідно, ми не включаємо в це визначення усну історію»¹⁵. Усною традицією в такому розумінні (та з урахуванням віку оповідача) могли б вважатися радше повідомлення про Першу світову війну (висвітлення особливостей її пригадування декларувалося на початку статті, але, на жаль, не було реалізоване).

Завершує першу частину збірника стаття Анатолія Бойка «Методика організації та проведення опитування»¹⁶, в якій автор підсумовує набутий в численних експедиціях досвід інтерв'ювання та пропонує вироблений на цій основі «комбінований метод» створення історичного джерела. Суть цього методу полягає у поєднанні, за авторською термінологією, методу «суцільного потоку» (тобто початкової розповіді респондента про своє життя в цілому) та відповідей на питання інтерв'юєра. На перший погляд, така

комбінація вкладається в рамки класичного напівструктурованого інтерв'ю, що охоплює «вільну» фазу оповіді та фазу розпитувань відповідно до розробленого дослідником опитувальника. Але після уважного читання статті певні елементи «комбінованого методу», уживана автором термінологія, а також «ставлення» до оповідача в цілому викликають низку сумнівів і заперечень, дискусія навколо яких, на наш погляд, є вкрай необхідною.

По-перше, не зовсім слušним є визначення першого етапу спілкування із співрозмовником як такого, що являє собою «суцільний потік». Адже оповідь, отримана на прохання розповісти «про життя в цілому», є й структурованою й упорядкованою, якщо підходити до її аналізу з точки зору правил композиції наративу, конверсаційних регуляторів, дослідження когнітивних фігур узагальнення досвіду чи інших методів текстурального аналізу інтерв'ю, що запропоновані, обґрунтовані та практично висвітлені у надзвичайно великій кількості усноїсторичних досліджень. З іншого боку, у тому вигляді, в якому метод «суцільного потоку» представлений у статті, він складає враження певного методологічного реверансу у бік «надання голосу пересічній людині», етапу, що вимушено передує безпосередньому опитуванню, а не становить окремої, самостійної й значної частини дослідження.

По-друге, тісно пов'язаним із попереднім визначенням, певним термінологічним курйозом виглядає уживане автором поняття «сканування» респондентів, що націлене на виявлення «готовності респондента до спілкування, наявності в нього інформації тощо»¹⁷. За своєю інструменталістською неетичністю цей термін викликає досить неприємні асоціації із «рентгеном» чи «просвічуванням» людини у пошуку чогось такого, що необхідно дослідникові й є важливим саме для нього, а не для оповідача.

Крім сумнівів щодо цього «споживацького нахилу» у ставленні до співрозмовника по інтерв'ю (а вони ґрунтуються, не в останню чергу, на моєму власному досвіді «польової роботи»), виникають питання щодо авторського визначення усної історії як процесу «створення джерела з таким інформативним потенціалом, який би задовольняв не тільки дослідників історичної пам'яті, а й дослідників історії повсякдення та мікроісторії»¹⁸. Але ж як визначити достатність цього «потенціалу»? Чому він мусить відповідати? Де міститься той перелік необхідних для представників різних напрямків історичних досліджень питань, «інформація» щодо вивчення яких повинна бути зафіксованою в оповіді таким чином, щоб «задовольнити» якомога більшу кількість науковців? Це досить складне, якщо не неможливе для практичного втілення завдання, особливо враховуючи, що усна історія є потенційно невичерпною й завжди незавершеною оповіддю, навіть якщо питання, з якими дослідник звертається до оповідача, сформульовані навколо досить вузької тематики.

Метод «суцільного потоку», як він поданий у статті, схожий, якщо не копіює, на метод біографічного інтерв'ю («історії життя», чи «розповіді про життя»), орієнтованого на вивчення суб'єктивного, особистісного сприйняття минулого в межах цілісного біографічного досвіду. В рамках цього методу навряд чи варто чекати на «інформацію», що охопить увесь спектр дослідницьких зацікавлень інтерв'юєра, адже біографічне інтерв'ю має зовсім інше спрямування. У цьому випадку додаткові розпитування

інтерв'юера не повинні «ламати» біографічні рамки оповіді, вони мусять уточнювати чи розширювати ті моменти, які прозвучали в оповіді й мають біографічне значення для історії життя респондента. Якщо ж поєднувати біографічну оповідь із абсолютно «зовнішніми» запитаннями, це потребуватиме додаткового методичного обґрунтування, адже питання, поставлені дослідником, більшою мірою будуть «прив'язаними» до його наукових зацікавлень, а не до артикульованих оповідачем елементів власного біографічного досвіду, й цей контраст, навіть за умов демонстрації обізнаності інтерв'юера з реаліями повсякденних практик респондента, не залишиться непоміченим.

Наприкінці статті А. Бойко наголошує на необхідності «докорінної зміни організації проведення опитування і суттєвого коригування методики його проведення»¹⁹. Якщо ця теза є відкритою до обговорення, хотілося б зробити акцент на такому, на наш погляд, важливому аспектові вдосконалення методики, як спробі збалансованого поєднання дослідницьких завдань з метою вивчення не лише конкретно-фактографічного, але й суб'єктивно-значеннєвого наповнення усних історій. Доречним також здається більш конкретно й коректно формулювання завдань, що вирішуватимуться завдяки проведенню різних типів інтерв'ю. Адже намагання скомбінувати різні за своїм спрямуванням методи із наголосом саме на опитуванні може підмінити «голос» респондента «голосами» дослідницької групи, в результаті чого буде створено вельми «інформативно насичене», але позбавлене власної ініціативи оповідача джерело.

Другу частину «Теорії та практики усної історії» становлять методичні рекомендації щодо проведення інтерв'ю, напрямків можливих зовнішніх запитань усного опитування, видання джерел усної історії (науково-популярним методом тощо), а також бібліографія²⁰. Конкретний і докладний матеріал цієї частини свідчить про величезний досвід, набутий командою Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького впродовж підготовки та проведення польових археографічних експедицій із запису усних розповідей. Цей матеріал певною мірою доповнює дослідницькі статті збірника, але водночас породжує додаткову кількість як практичних, так і теоретичних питань.

Так, пам'ятка учаснику археографічної експедиції містить перелік ретельно продуманих рекомендацій щодо чуйного й ввічливого спілкування із респондентами з акцентами на емоційній та етичній складовій опитування. На нашу думку, ці рекомендації не зовсім узгоджуються з дещо зневажливими визначеннями на зразок «суцільного потоку», «сканування» чи «інформативної готовності» співрозмовника по інтерв'ю, про які йшлося вище. Уважному читачеві така невідповідність «теорії» й «практики» обов'язково впаде в очі, й пояснити її буде досить важко, якщо не неможливо.

Наступні «напрямки зовнішніх запитань», що увібрали 273 «орієнтовні» позиції, поєднують вельми широкий спектр питань як загальноісторичного, так і детально етнографічного (чи культурно-антропологічного) характеру. Але на їхньому тлі майже повністю розпоршується конкретна мета наукового проекту, навіть якщо у теоретичній частині збірника вона сформульована досить всеосяжно як «дослідження історико-культурної пам'яті селян Південної України». Мабуть, варто було б познайомити читача із докладним обґрунтуванням, а не лише декларуванням мети дослідження, пояснивши вибір саме такого масиву запитань і саме такої логіки укладання матеріалу.

Неповною і застарілою виглядає бібліографія, укладачі якої нехтують багатьма сучасними напрацюваннями як вітчизняних, так і закордонних науковців²¹. Але, що набагато гірше, ця бібліографія може повністю дезорієнтувати читача та скласти в нього невідповідне й помилкове враження про наявну літературу з теорії та практики усноїсторичних досліджень. Адже й в Україні, й на пострадянському просторі (не говорячи вже про західні країни) за останні 15 років було опубліковано таку кількість досліджень із усної історії, історичної та культурної пам'яті, що навіть дуже скорочена бібліографія має включати набагато більший перелік праць, ніж незрозуміло за яким принципом дібрані 35 найменувань даного списку.

Певні зауваження викликає оформлення як матеріалів, так і статей. Як уже зазначалося, у матеріалах відсутня назва проекту, у тематичних і проблемних рамках якого розроблялися і півтвіник, і напрямки можливих запитань. Дві з п'яти статей не містять жодного посилання, що відповідає радше практиці публікації тез, ніж наукових статей. Дещо невідповідною змісту є й назва збірника, адже теорія усної історії тут практично не висвітлюється й не рефлексується. Крім питань та заперечень суто наукового характеру, не може також не звернути на себе увагу сумнівна якість роботи коректора: публікації збірника буквально перенасичені зайвими (інколи відсутніми) комами та містять прикрі друкарські помилки.

Попри всі зауваження, збірник містить багатий практичний матеріал, що може бути використаний як під час розробки майбутніх проектів, так і аналізу стану вітчизняних усноїсторичних досліджень.

¹ *Stannard M. A Matter of Life and Death//Writing the Lives of Writers/Edited by Warwick Gould and Thomas F. Staley. — New York, 1998. — P. 36.*

² *Мишанич С. В. Усні народні оповідання. — К., 1986. — С. 19.*

³ *Франко І. Bel parlar gentile//Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т. 37. — К., 1982. — С. 10.*

⁴ Див. статтю А. Томсона в цьому збірнику.

⁵ *Створення Української Асоціації Усної Історії (Ukrainian Oral History Association)//Україна модерна. — Київ; Львів, 2007. — Число 11. — С. 261–263.*

⁶ *Усна історія: теорія та практика/Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. — Запоріжжя, 2008. — 100 с.*

⁷ *Швайба Н. Усна історія як історіографічний дискурс//Усна історія... — С. 3–8.*

⁸ Там само. — С. 6.

⁹ *Іріюглу Ю. Організація усноїсторичного інтерв'ю//Усна історія... — С. 8–15.*

¹⁰ Там само. — С. 14.

¹¹ Там само. — С. 10.

¹² *Сурева Н. Два покоління — два світи. Перспективи аналізу усних спогадів селянського населення Південної України//Усна історія... — С. 15–23.*

¹³ Там само. — С. 21–23.

¹⁴ *Головка Ю. Сприйняття закордоння та іноземців в усній традиції південноукраїнського села ХХ століття//Усна історія... — С. 23–28.*

¹⁵ Вансина Я. Устная история и устная традиция//Хрестоматія по устной истории/Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. — СПб., 2003. — С. 66.

¹⁶ Бойко А. Методика організації та проведення опитування//Усна історія... — С. 28–39.

¹⁷ Там само. — С. 39.

¹⁸ Там само. — С. 38.

¹⁹ Там само. — С. 38.

²⁰ Матеріали//Усна історія... — С. 40–98.

²¹ Наприклад, укладачами бібліографії не були взяті до уваги дуже популярні серед усних істориків посібники й хрестоматії, такі як: *Handbook of Oral History*/Edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham, MD, 2006. — 625 p.; *The Oral History Reader (Second Edition)* /Edited by R. Perks, A. Thomson. — London, New York, 2006. — 578 p.; *Preparing the Next Generation of Oral Historians: An Anthology of Oral History Education*/Written and edited by Barry A. Lanman and Laura M. Wendling. — Lanham, MD, 2006. — 483 p.; *History of Oral History: Foundations and Methodology*/Edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham, MD, 2007. — 318 p.; *Хрестоматія по устной истории*/Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. — СПб., 2003. — 396 с. та багато інших.

Крім цього, поза увагою укладачів залишилися публікації, що останнім часом з'явилися в Україні, наприклад, тематичний випуск «України модерної» (Число 11. — К.; Львів, 2007. — 288 с.), дві книжки усних історій, видані жіночим центром «Спадщина» (*Усна жіноча історія. Повернення. Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів.* — К., 2003. — 372 с.; *Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації*/Упоряд., ред., вступ. ст. Г. І. Дациук. — К., 2007. — 224 с.), дослідження В. Нолла (*Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30-х років.* — К., 1999. — 559 с.), усні історії колишніх примусових працівників (*Невигадане: Усні історії остарбайтерів*/Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків, 2004. — 236 с.; *«То була неволя...»: Спогади та листи остарбайтерів*/В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.; упоряд. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. — К., 2006. — 542 с.) тощо.